

D'Hibera a Dertosa. Entre el món ibèric tardà i la romanització

Ramon Jàrraga Domínguez¹, Ramon Ferré Anguix²

Resum

La identificació dels topònims Hibera i Dertosa amb l'actual Tortosa, tot i que ha estat acceptada des de fa temps, no ha estat investigada a fons. A banda, fins a temps molt recents, la investigació arqueològica no ha donat prou fruits per poder conèixer el procés de transició entre el nucli ibèric i la *civitas* romana de Dertosa. Tanmateix, els treballs dels darrers anys en permeten efectuar una aproximació que, tot i que no permet descartar del tot la creació d'una ciutat *ex novo* als peus del turó de la Suda, sembla molt més probable que la ciutat romana no fos altra cosa que fruit del procés de la romanització de la ciutat indígena d'Hibera, en un procés molt similar al de les no gaire llunyanes ciutats d'Iltirta-Ilerda i Arse-Saguntum.

Paraules clau

Hibera, Dertosa, Tortosa, romanització, ilercavons, aculturació

Abstract

Although the identification of the toponyms Hibera and Dertosa with the current Tortosa has been accepted for a long time, it has not been thoroughly investigated. On the other hand, until very recent times, archaeological research has not yielded enough results to be able to understand the transition process between the Iberian nucleus and the Roman *civitas* of Dertosa. However, the work of recent years allows us to make an approximation that, although it does not rule out the creation of an entirely new city at the foot of the hill of La Suda, it seems much more likely that the Roman city was the result of the process of Romanization of the indigenous city of Hibera, in a very similar process to that of the not very distant cities of Iltirta-Ilerda and Arse-Saguntum.

Keywords

Hibera, Dertosa, Tortosa, Romanization, Ilercavones, acculturation

1 Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

2 GRESEPIA - Universitat Rovira i Virgili - Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

1. Introducció

L'estat actual de la qüestió sobre la fundació de Dertosa pateix mancances fonamentals d'informació que tot just s'han començat a alleugerir gràcies a la revisió dels materials dels fons antics del Museu de Tortosa i, sobretot, a algunes intervencions arqueològiques puntuals, la majoria incloses en el projecte de recerca que el Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia (GRESEPIA) de la Universitat Rovira i Virgili ha desenvolupat des del primer decenni de l'actual segle fins a l'actualitat, orientat precisament a estudiar els orígens de la ciutat i les seves primeres fases d'ocupació durant l'antiguitat.



Figura 1. Ubicació de Tortosa i fotografia aèria de la zona corresponent a la ciutat ibèrica i romana

De les dades obtingudes fins ara, sembla poder-se'n deduir que la ciutat romana seria el resultat d'un procés de transformació social, econòmica, política

i cultural, i de promoció estatutària d'un antic nucli ibèric fins a assolir la categoria municipal de dret romà. Tanmateix, l'àrea ocupada per la ciutat romana al peu de la Suda no podem descartar que pugui respondre a una fundació *ex novo*, però sembla més probable pensar en l'expansió del nucli ibèric vers la plana, com permeten documentar les troballes arqueològiques que més endavant exposarem. En aquest cas, possiblement podríem paral·lelitzar el cas de Dertosa amb els d'Ilerda o Saguntum, en ambdós casos centres urbans desenvolupats a partir de nuclis ibèrics situats dalt d'un turó i esteses entre aquest i un riu (el Segre, el Palància i l'Ebre).

2. Sobre el nom de l'assentament

Si bé no hi ha dubtes sobre la identificació de la ciutat de pautes culturals romanes que s'erigeix a l'emplaçament de l'actual Tortosa a partir de l'Alt Imperi, és a dir, Dertosa, la identificació de la mateixa població amb el més antic topònim d'Hibera ha estat molt controvertida fins a l'actualitat. Segons Livi, Hibera hauria estat la ciutat més rica de la regió al tombant del segle III al segle II aC, per la qual cosa podem suposar fonamentadament que era la capital del *populus* dels ilercavons.



Figura 2. Ubicació dels solars esmentats en el text

Titus Livi (*Ab urbe condita*, XXIII, 28, 9-12) fa referència a la batalla d'Hibera entre romans i cartaginesos. A partir de la lectura del text de Livi s'ha volgut reconstruir un esbós de les maniobres de les tropes romanes prèvies a la batalla d'Hibera. Aquestes tropes haurien travessat el riu per a anar a assetjar la ciutat, amb la qual cosa hom ha inferit que aquesta hauria d'estar situada al marge dret del riu, tot al contrari que Dertosa, que se situa al marge esquerre.

Aquesta interpretació la va expressar per primera vegada el pare Bonfill a principis del segle xx (Bayerri, 1933, 398-399), i notables especialistes com ara Pierre Moret o Jaume Noguera encara la sostenen o l'han sostingut en treballs recents (Moret 2002; Moret, Benavente i Gorgues, 2007; Noguera, 2011, 36). Més enllà de l'exactitud de les maniobres militars descrites per Livi i de la interpretació més o menys encertada dels seus textos en temps moderns, el cert és que l'articulació política del territori amb posterioritat a la Segona Guerra Púnica es va produir arran de la potenciació del nucli ibèric que ja existia al turó de la Suda, i que posteriorment acabaria rebent la denominació de Dertosa. En canvi, al marge dret de l'Ebre encara avui en dia no es coneix cap assentament amb entitat suficient per considerar-lo candidat a identificar-lo amb Hibera, malgrat la intensa tasca de recerca, excavació i prospecció de què ha estat objecte la zona del Baix Ebre pels grups de recerca de diverses universitats, dels anys vuitanta del segle xx ençà.

La documentació numismàtica ofereix una sèrie d'informacions força concretes que fan més estreta encara la relació entre Hibera i Dertosa. Les monedes més antigues que podem atribuir amb seguretat a Tortosa mostren la representació de sengles naus (tant a l'anvers com al revers) i les llegendes «*Mun. Hibera Iulia*» (a l'anvers) i «*Illegavonia*» (al revers). El moment d'encunyació d'aquestes monedes no és fàcil d'establir, tenint en compte l'absència de referències cronològiques directes en aquestes. Tot i que se les ha datat entre els anys 44 i 28 aC (Grant, 1946; Villaronga, 1979), actualment es considera (Llorens i Aquilué, 2001) que s'han de situar a finals de l'imperi d'August, ja dins de la nostra era. Per tant, no es poden utilitzar per estudiar els orígens de la ciutat romana.

El numerari d'època romana existent correspon a un únic taller conegut amb el nom d'Ilercavonia-Dertosa (Llorens i Aquilué, 2000), del qual se'n coneixen dues emissions pròximes en el temps, durant els regnats d'August i de Tiberi. En la primera emissió figura només el nom Hibera, mentre que, en la segona, la llegenda «*DE RT M H I ILERCAVONIA*» fa aparèixer els dos topònims alhora, ja que la transcripció és «*Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*». M. del Mar Llorens i Xavier Aquilué interpreten una dualitat de noms, que no de ciutats.

A aquestes monedes apareixen representats vaixells tant a l'anvers com al revers, però són força diferents. Així, mentre que a l'anvers, on hi ha la llegenda «*Mun. Hibera Iulia*», el vaixell representat és clarament identificable com una nau onerària romana, el que apareix al revers (sobre la llegenda «*Ilercavonia*») és de molt menor calat (tot i que proveït d'una vela), amb la representació d'una figura humana sostenint el timó, que, en canvi, no apareix a la nau de l'anvers. Sens dubte aquesta clara diferència obeeix al doble paper que com a port marítim i fluvial va tenir la ciutat. Val a dir també que hi ha una emissió on, al revers, en comptes del vaixell fluvial, hi ha representat un dofí, que és també un evident símbol marí.

L'important component indígena de la ciutat es reflectiria en l'ús dels termes «*Hibera*» i «*Ilercavonia*» en les seves monedes. En tot cas, l'interrogant està en l'absència del nom «*Dertosa*» en la primera emissió monetària, mentre que sí que hi és present en la segona (Llorens i Aquilué, 2000, 87-88). El problema de la dualitat de noms no és privatiu d'*Hibera/Dertosa*. A la costa mediterrània de la península Ibèrica hi ha altres casos ben coneguts, similars però no exactament iguals, com són Cesse/Tarakon/Tarraco i Arse/Saiganthe/Saguntum, entre altres, la problemàtica concreta de les quals no val la pena desenvolupar aquí.

Una diferència fonamental entre les monedes d'Ilercavonia-Dertosa i la resta d'exemples que fa que no la puguem considerar un paral·lel exacte és una cronologia més moderna en el cas de la primera respecte a les altres, així com un període d'encunyació relativament curt, ja que no s'han

identificat emissions anteriors a aquest taller que es puguin atribuir a Hibera, o al nucli situat sobre el turó de la Suda de Tortosa, si és que escau fer aquesta distinció, al llarg del període dels segles III-I aC. En estar circumscrites a un interval temporal concret, i força modern en comparació amb les de Tarragona i Sagunt —ja que es daten entre els principats d'August i Tiberi—, aquestes encunyacions ja no compten amb grafia ibèrica, i, tot i les referències toponímiques que remeten a una realitat política/ètnica ibèrica, el fet és que el topònim representat, Hibera, no deixa de ser un nom de possible procedència no ibèrica. En el cas d'Hibera/Dertosa, el topònim ibèric ens és desconegut, com ja va fer notar Botet i Sisó (Botet, 1908, 64). Hibera deriva clarament d'*Iber*, el nom atorgat pels grecs al riu Ebre, fet pel qual no sembla raonable que els mateixos habitants autòctons de la ciutat l'anomenessin així, almenys de manera originària. Ens sembla versemblant que el nom Hibera sigui una denominació al·lòctona, elaborada en un ambient no ibèric i emprada en les rutes de navegació de la Mediterrània occidental ja amb anterioritat al control d'aquesta per Roma. La seva condició de «ciutat de l'Ebre» seria molt pròpia per a una denominació dels navegants mediterranis, molt atents als accidents geogràfics de la costa i a les rutes fluvials que permetien el contacte amb les regions de terra endins. És ben acceptada l'existència de rutes comercials gregues —també púniques, i abans que aquestes fenícies—, en les quals s'empraven noms propis per referir-se als territoris que es visitaven. Aquests no tenien per què rebre els mateixos noms de la totalitat dels navegants que s'hi aventuraven i que, per tant, haurien acabat «enquistados en capas sucesivas de información» (Domínguez Monedero, 2013, 20).

Aquestes diverses capes d'informació podrien estar en la base de molts dels problemes que la investigació moderna i actual, als quals es podria afegir una certa desconexió entre els coneixements de l'Occident real que posseïen els navegants que freqüentaven aquestes costes i la imatge que proporcionava la literatura erudita geogràfica hel·lenística (Moret, 2006), es troba en el moment d'enfrontar-se amb diferents topònims de diferent arrel i procedència, que en alguns casos

podrien estar amagant una mateixa realitat geogràfica o política. Aquest podria ser el cas d'Hibera i el seu possible antecedent toponímic en llengua ibèrica.



Figura 3. Fotografia de les estructures arquitectòniques excavades al carrer de Sant Domènec

En el moment d'enfrontar-se a la conquesta de la península Ibèrica, Roma disposaria d'un corpus d'informació topogràfica i toponímica heretada en bona part dels periples grecs, en el qual podem suposar que hi hauria una barreja d'elements grecs i autòctons. Seguint la lògica del dominador colonial, els romans utilitzarien aquestes informacions, ampliades gràcies a les campanyes militars a partir de la Segona Guerra Púnica, a la seva discreció, adaptant i manipulant les dades a les noves necessitats (Rodríguez Adrados, 2000).

De la llegenda monetària «*Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*» l'element que permet una major aproximació a un topònim purament indígena és el d'Ilercavonia. Seguint aquest fil, cal fer esment de la problemàtica de la ubicació de la seca ibèrica Iltirkesken. La seca amb les llegendes «*Iltirkes/Iltirkesken/Iltirkesalir*» ha estat objecte d'un volum de literatura especialitzada gens menyspreable. El període en el qual hauria estat en funcionament segons l'estat actual dels coneixements seria entre els segles III i I aC. S'ha intentat reconstruir el topònim del qual derivarien les llegendes a partir dels passos usuals de transmutació de l'ibèric al llatí, de manera

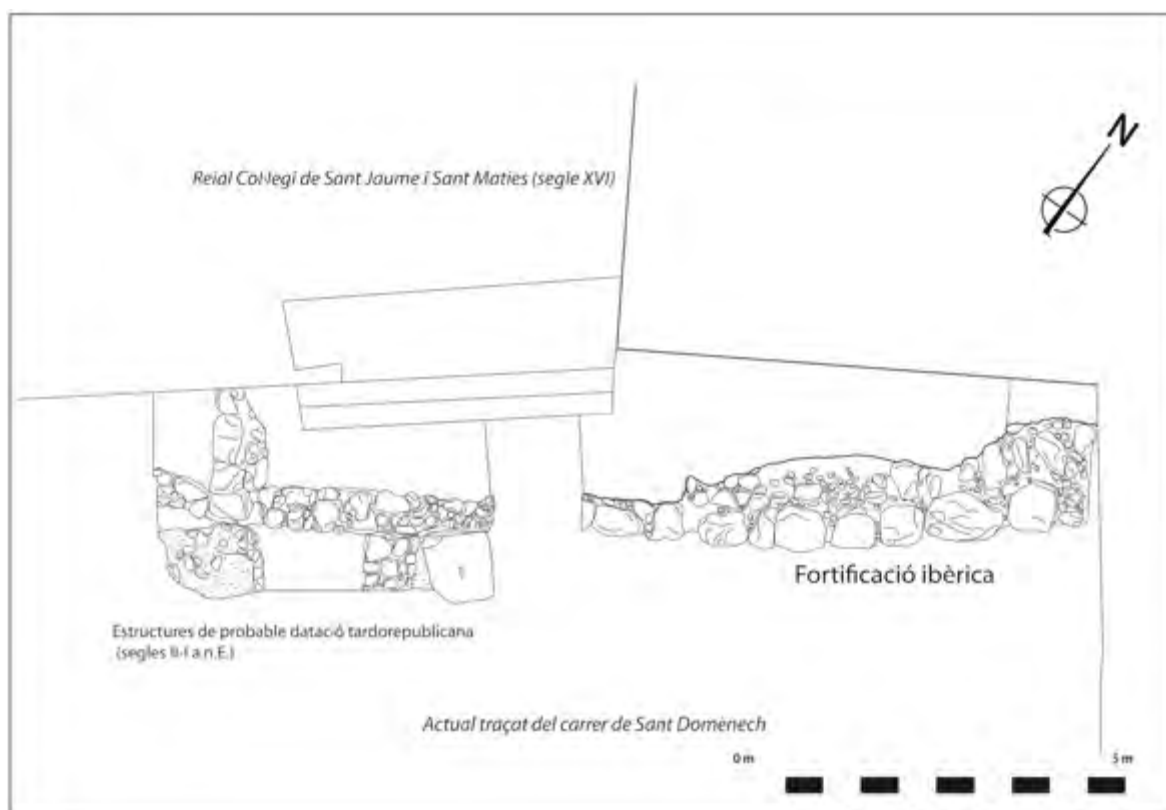


Figura 4. Planta de les estructures arquitectòniques localitzades al carrer de Sant Domènec

que es podria hipotetitzar un nucli de nom Iltirka/Ilerca/Ilerga (Pérez Almoguera, 1995, 1996, 2008 i 2011), o amb lleugeres variacions. Seguint Pérez Almoguera, la identificació d'Iltirka amb Hibera explicaria la presència del terme «Ilercavonia» en les posteriors monedes del taller Ilercavonia-Dertosa. Igualment, serviria per omplir un important buit com és l'absència de seques ibèriques en una àmplia regió entorn del tram final de l'Ebre entre els segles III i II aC i el caràcter temporalment limitat de les emissions de la seca Ilercavonia-Dertosa a les darreries del segle I aC.

En realitat, però, de l'àmbit de la numismàtica i la recerca arqueològica s'ha tendit a considerar aquesta seca com a pertanyent a l'àrea ilergeta o de la Catalunya central, tenint en compte la dispersió geogràfica de les seves monedes, amb la qual consta l'existència d'acumulacions importants a llocs com el Bages, amb el tresor de Balsareny (Villaronga, 1961); l'Anoia, destacant les troballes efectuades a Prats de

Rei (Pera, 2004, 194); també al Penedès, a Manresa, a l'*oppidum* de Burriac (Panosa, 1993) i fins i tot al nord dels Pirineus, als voltants de Vieille-Toulouse (Gorgues, 2010, 409-418). Aquestes acumulacions contrasten amb la remarcable escassetat del numerari de la seca a la vall de l'Ebre i al sud de Catalunya.

Ara bé, recents estudis han proporcionat noves dades, procedents dels resultats de proves analítiques efectuades per comprovar la procedència del metall contingut en diverses encunyacions de l'àrea ilergeta i del seu entorn, concretament diverses emissions d'Iltirka, Bolskan, Kelse i Kese, i un as de bronze d'Iltirkesken. La majoria d'aquestes mostren una barreja pròpia de materials reciclats i, en tot cas, s'ha apuntat a la presència de metall procedent de mines de la zona de Múrcia. En canvi, el metall contingut a l'as d'Iltirkesken prové clarament de les mines de la zona del Molar-Bellmunt-Falset, a la comarca del Priorat (Pérez Almoguera, 2011). Aquesta dada torna a apuntar a la zona ilercavona, ja que la principal sortida

natural de la zona del baix Priorat és justament la vall de l'Ebre, a la qual s'arriba des del barranc d'en Bas o seguint la vall del riu Siurana (Rafel *et al.*, 2008).

Les darreres analítiques arqueometal·lúrgiques a partir de l'estudi d'isòtops de plom s'han efectuat sobre asos de les dues emissions de la seca d'Ilercavonia-Dertosa. Els resultats apunten que la composició d'aquestes monedes seria fruit d'una barreja de procedències diverses, la més probable de les quals seria la de plom de les mines de Molar-Bellmunt-Falset, barrejada amb plom de les mines d'Eivissa o de Cartagena (Sicart, Ferré i Diloli, 2021). Aquests resultats estan molt lluny de poder-se considerar concloents, però reforcen la idea de la possibilitat d'una continuïtat de les emissions de la seca d'Ilercavonia-Dertosa en relació amb les de la seca Iltirkesken i, *a fortiori*, una continuïtat de l'entitat política emissora, la qual rauria sota diverses denominacions al llarg del temps.

3. Els antecedents preromans

L'ocupació preromana de l'espai on avui dia s'alça la ciutat de Tortosa ha estat objecte d'estudi i controvèrsia entre el personal investigador ja en dates molt antigues. Tot i les suggeridores informacions proporcionades pels autors clàssics, els indicis numismàtics d'època ibèrica i romana o les reflexions de la historiografia moderna, que intentaven localitzar en aquest lloc un assentament ibèric que hauria participat en l'ordenació del territori dels ilercavons, la proposta sobre l'existència d'un nucli protohistòric al turó on actualment hi ha la fortalesa medieval de la Suda no havia passat de simple hipòtesi fins als primers anys del segle XXI.

Encara que les destruccions provocades per les edificacions posteriors n'hagin esborrat tot rastre, sabem que al turó de la Suda hi havia un assentament ibèric, que s'ha pogut documentar gràcies a les

excavacions del GRESEPIA, que han permès documentar ceràmiques ibèriques a les falde del turó, procedents del cim d'aquest.

La ubicació d'aquest hàbitat dalt d'un turó, amb un bon domini visual, i al costat del pas del que coneixem com a via Hercúlia o via Augusta degué conferir a aquest nucli un paper estratègic molt important. En l'estat actual dels coneixements, el turó de la Suda és el sector de la ciutat on es documenta una ocupació humana més antiga. Deixant de banda alguns fragments de ceràmica neolítica documentats durant la revisió dels materials recuperats durant la construcció del parador nacional de turisme, als anys setanta del segle XX (Diloli, Ferré i Vilà, 2012), diverses intervencions arqueològiques dutes a terme al vessant sud del turó, als carrers de Sant Domènec i Sant Felip Neri, han permès recuperar una certa quantitat de fragments de ceràmica elaborada a mà, alguns d'aquests amb decoració d'acanalats, que cal situar al període del bronze final. Una d'aquestes intervencions fins i tot ha permès descobrir restes de possibles fons de cabana d'aquesta cronologia darrere de l'edifici de l'Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, també al vessant sud del turó.³

L'ocupació de la Suda durant la primera edat del ferro també s'ha acreditat per la recuperació d'alguns fragments d'àmfora fenícia del cercle de l'Estret, barrejats amb altres de producció local elaborada a mà, al carrer de Sant Domènec, tot i que en aquesta ocasió sense que s'hagin pogut relacionar amb cap resta estructural o d'hàbitat. Tenint present les característiques orogràfiques del turó de la Suda i el seu domini visual sobre un ampli tram del riu Ebre, l'existència d'un o més d'un establiment de la primera edat del ferro en aquest espai és, de fet, gairebé inevitable en una regió en què les importacions fenícies són omnipresents entre els segles VIII i VI aC. Ara per ara, però, les evidències materials d'aquesta ocupació a la Suda encara són molt minses.

Pel que fa a l'època ibèrica, membres del GRESEPIA van efectuar un buidatge dels fons

3 Comunicació personal de Rafael Jornet, director de la intervenció arqueològica, encara inèdita en el moment de redactar el present treball.

de l'antic Museu de Tortosa corresponents a moviments de terres i excavacions arqueològiques antigues que s'havien dut a terme en diversos punts de la ciutat al llarg del segle xx, amb la intenció de confirmar l'existència de ceràmica protohistòrica i establir un mapa de dispersió de materials (Diloli i Ferré, 2008). Aquest estudi va evidenciar una certa acumulació de ceràmica ibèrica a les proximitats immediates de la Suda, i també al llarg de la llera del barranc del Rastre. Aquest barranc també transcorre a la vora del vessant sud del turó, i hauria afavorit la dispersió

de materials antics en un espai ampli a causa de les barrancades descontrolades que s'hi han estat produint periòdicament fins al segle xx. La revisió de materials i les intervencions arqueològiques recents han permès localitzar fragments de ceràmica amb grafits de caràcters ibèrics, de moment en una quantitat mínima, però que indiquen la filiació cultural ibèrica de com a mínim part del grup humà que estaria establert en aquesta zona entre els segles II i I aC (Diloli, Ferré i Vilà, 2012).



Figura 5. Secció del mur ibèric localitzat al carrer de Sant Domènec

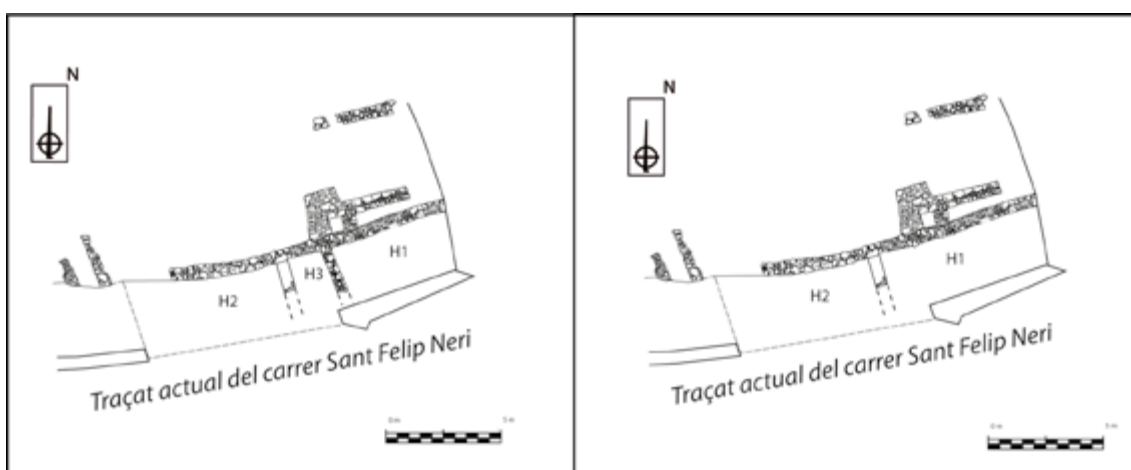


Figura 6. Planta de les estructures arquitectòniques documentades al carrer de Sant Felip Neri

L'existència d'un assentament ibèric a la Suda, finalment, ha estat corroborada per la troballa d'un tram de la seva muralla l'any 2007, al carrer de Sant Domènec (Diloli i Ferré, 2008; Diloli *et al.*, 2013). Es tracta d'un mur amb un gruix d'1,5 m, el qual només presenta una cara exterior, a base de blocs de pedra sense escairar de dimensions variades, però on hi ha peces superiors a 1 m d'amplada. Darrere del parament extern hi ha un rebliment de pedres petites i mitjanes que s'encaixa directament sobre el sediment del vessant del turó. La forma que adopta aquesta muralla és la d'un aterrament fortificat, un gran mur de contenció de terres que donaria peu a la creació de plataformes o terrasses artificials al voltant del contorn del turó, i afavoriria l'augment de la superfície útil de l'assentament per ser emprada com a espai d'hàbitat o també com a camí de ronda associat a les fortificacions. Es tracta d'una solució que s'ha observat en altres nuclis ibèrics de la regió en els quals la irregularitat del terreny de les elevacions on s'ubiquen va obligar a dur a terme tasques pesades de construcció de terrasses artificials a base de potents murs de pedra, els quals alhora podrien haver funcionat com a muralles, com per exemple a l'Assut (Tivenys, Baix Ebre).

La situació d'aquest tram de muralla en relació amb la resta del turó permet hipotetitzar l'existència d'un assentament amb unes dimensions situades al voltant de les 4 ha, clarament superiors, per tant, a la mitjana dels petits nuclis ibèrics del tram final de l'Ebre, i que alhora s'aproxima a les 4,5 ha del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Pel que fa a la datació del mur, les dades no són concloents a causa de la manca d'elements datables relacionats directament amb la fortificació, però una acumulació de terra residual adossada a la part inferior de la seva cara frontal indica que cap al segle II aC ja tindria una certa antiguitat. Altres mostres de ceràmica procedents de la mateixa excavació com a materials residuals o fora de context han aportat un espectre temporal d'ocupació ampli, amb ceràmica a mà decorada amb acanalats, ceràmica fenícia del cercle de l'Estret, vaixel·la àtica de vernís negre, campaniana A i diverses produccions ibèriques de datació poc precisa.

Deixant de banda la troballa puntual de ceràmica ibèrica en intervencions arqueològiques més recents que s'han dut a terme al nucli antic de la ciutat, el nostre coneixement sobre la realitat material de l'assentament ibèric situat a la Suda de Tortosa, així com als vessants del turó, encara ara no va més enllà.

Les restes romanes més antigues que coneixem a Tortosa es van trobar als actuals carrers de Sant Domènec i de la Mercè. Tot i que aquestes intervencions arqueològiques, dutes a terme entre els anys 2007 i 2010, van permetre deixar al descobert diverses estructures murals que, per raons bàsicament estratigràfiques i de tècnica constructiva, caldria situar dins dels dos darrers segles abans de la nostra era, la manca de fòssils directors precisos i l'abast limitat de les excavacions no van permetre una datació acurada ni una interpretació satisfactòria (Diloli *et al.*, 2013).

Al carrer de Sant Domènec s'observa com amb posterioritat a la demolició de l'antiga muralla ibèrica el seu eix longitudinal va ser resseguit en direcció sud per un mur de pedres de parament irregular lligades amb argila. Aquest mur transcorre al llarg de 4 m abans de trobar-se amb una cantonada que gira 90 graus cap endins, en direcció nord-oest, configurant un possible àmbit tancat, però del qual no se'n coneixen gairebé més dades. L'eix longitudinal en direcció sud es prolonga amb un altre mur que s'adossa a la cantonada, i també es documenten altres estructures i segments de mur adossats al mur principal per la seva banda externa.

Les limitacions de la intervenció arqueològica van impedir obrir en extensió aquest conjunt estructural, del qual tot just es pot interpretar que es tractaria d'un conjunt d'àmbits modestos adossats entre ells, i que s'estructuren al voltant d'un eix longitudinal que recorre una corba de nivell del vessant meridional de la Suda, pel que sembla substituïnt parcialment l'antiga muralla ibèrica en el seu traçat, ja que s'adossaven a les restes d'aquesta. La tècnica constructiva d'aquestes estructures és la maçoneria irregular de pedra lligada amb fang habitual dels assentaments ibèrics. El mur principal del conjunt s'entrega a l'extrem sud de

l'antiga muralla, i alhora arrenca del mateix estrat de terra residual que es recolza sobre la cara externa de la muralla, fet que evidencia que la construcció del complex és posterior al seu enderrocament, i en cap cas anterior al segle II aC. Entre l'acumulació d'enderroc relacionada amb el col·lapse d'aquests murs es va localitzar, entre altres coses, una fíbula del tipus Alesia/Preaucissa 19.1.b, datable a mitjans del segle I aC (Erice, 1995).

És difícil elaborar interpretacions complexes a partir de dades tan parcials i localitzades. En tot cas, es pot afirmar que després de la destrucció de la muralla ibèrica, entre els segles II i I aC, com a mínim alguns sectors de la part baixa de la Suda van ser ocupats per edificacions d'aspecte senzill i d'aparença totalment ibèrica.

Al carrer de la Mercè, situat a continuació del de Sant Domènec, seguint un mateix eix longitudinal, l'any 2010 es van excavar diverses restes murals d'època romana alt-imperial (Ferré i Navarro, 2016). En aquesta ocasió, els límits de cota de l'excavació estaven rígidament establerts, així que dels nivells més antics assolits només es va poder documentar el coronament d'algunes estructures aïllades. En concret, es tracta de dos trams de mur amb un cert gruix, entre 70 i 80 cm, aixecats amb pedres mitjanes i petites no escairades i lligades amb terra. Els dos segments són pràcticament idèntics pel que fa a les característiques morfològiques, i estan perfectament alineats entre ells, així que podria tractar-se d'un únic mur de llargada considerable, ja que els dos segments es troben a 18 m l'un de l'altre. D'aquests dos, al situat més al sud sembla que se li entregava una estructura de característiques similars per la seva cara exterior. Probablement correspon al límit d'una terrassa de desenes de metres de llargària, que no s'ha pogut datar, ja que no va ser possible excavar-lo, però considerant la seva relació estratigràfica amb les estructures arquitectòniques posteriors, d'època augustiana, podem suposar que és del període tardoibèric o romanorepublicà. Aparentment, es tractaria d'un mur d'aterrossament de la part baixa del vessant de la Suda. Si això va formar o no part d'un programa constructiu que es pugui interpretar

com una fundació *ex novo* d'una ciutat romana, no tenim prou dades per documentar-ho, tot i que no sembla pas l'explicació més probable.

En aquest cas no es va comptar amb un registre ceràmic significatiu, i les limitacions imposades per la direcció de l'obra van impedir arribar a la seva base. Això no obstant, com a mínim un mur romà posterior que cobreix el segment nord del conjunt es data del segle I dC, de manera que la construcció que la precedeix caldria situar-la en un moment anterior. Per la seva orientació, cota i tècnica constructiva, semblen poder relacionar-se amb els murs del veí carrer de Sant Domènec, mentre que el seu traçat i estructura no tenen res a veure amb el conjunt mural del segle I dC que s'hi superposa. Tot i la manca d'evidències directes, no és cap disbarat situar aquests murs antics, a tall d'hipòtesi, entre els segles II i I aC. Pel que fa a la seva funció tampoc no es pot anar més enllà de l'especulació. Tenint en compte el gruix significatiu i la seva situació seguint una corba de nivell del turó, es podria tractar d'un mur d'aterrossament, la qual cosa seria una nova mostra de la urbanització de la part baixa del turó de la Suda en aquest període.

A banda d'això, només coneixem, ja a partir de les excavacions dutes a terme en els anys vuitanta (M. Genera i J. M. V. Arbeloa) com les dutes a terme els darrers anys pel GRESEPIA, restes materials disperses i fora de context, com ara ceràmica ibèrica tardana, vernissos negres itàlics i àmfora itàlica.

Com és evident, el grau de coneixement aportat per aquestes restes pel que fa a l'estudi de l'etapa tardoibèrica/tardorepublicana de la ciutat és força escàs, però, això no obstant, significatiu: entre els segles II i I aC la part baixa del turó de la Suda s'urbanitzà i s'organitzà en terrasses constructives en què s'erigiren diversos edificis encara molt mal coneguts. Aquesta reorganització supera la línia d'almenys alguna de les estructures defensives d'època ibèrica, com la localitzada al carrer de Sant Domènec, de manera que es pot inferir que l'antic nucli ibèric s'estaria ampliant en aquests moments pel vessant més suau del turó.

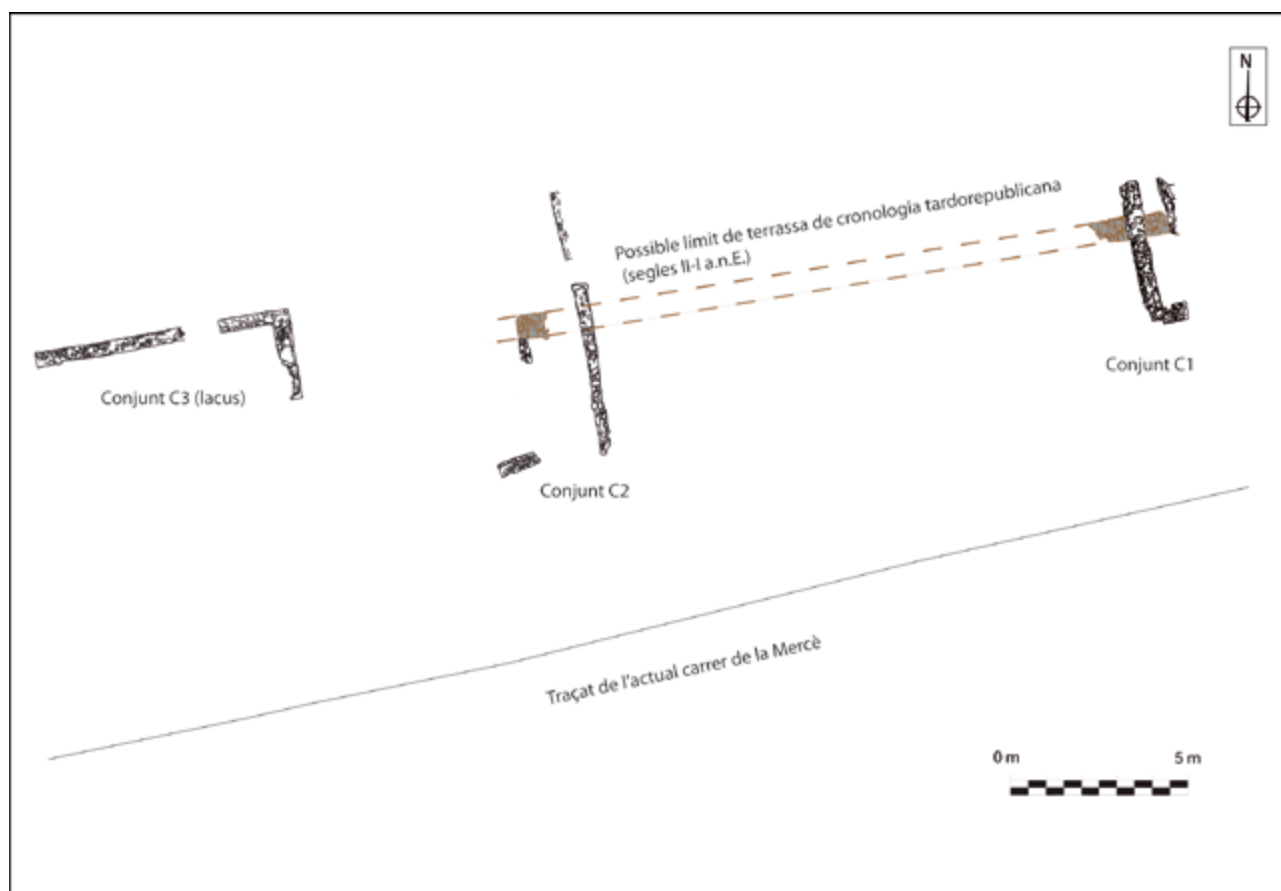


Figura 7. Planta de les estructures arquitectòniques documentades al carrer de la Mercè

Tant o més significatiu que la construcció d'aquestes estructures és el fenomen paral·lel que s'observa als assentaments ibèrics propers durant el mateix període: l'abandonament dels petits nuclis ibèrics del curs baix de l'Ebre a partir de la segona meitat del segle II aC. Alhora, també coincideix amb la fundació del poblat de la Torre de la Sal a la costa nord de l'actual província de Castelló, i la possible potenciació d'El Palao / Osicerda (Alcanyís) i la Moleta dels Frares / Lesera (Forcall) com a nuclis centrals de territoris més o menys extensos. També coincideix amb l'aparició de nous nuclis de dimensions més petites i característiques específiques, entre les quals cal destacar el control de determinats punts estratègics, com ara l'assentament de Sant Miquel (Vinebre), o petits establiments rurals no fortificats, com ara la partida de l'Arion (Ulldecona).

Aquests canvis s'integren en un conjunt d'abast més ampli que se sol situar, en general, a mitjans del segle II aC (Arrayás, 2007; Olesti, 2010), i serien el fruit de l'aplicació d'una nova doctrina en la relació de Roma amb el món provincial que comportaria una major pressió sobre les comunitats indígenes, i es basaria en un impuls per urbanitzar-les i fixar-les al territori, amb l'objectiu de racionalitzar-ne el control i l'explotació (Olesti, 2000 i 2010). La desaparició del poblament tradicional ibèric en altura i el desenvolupament del nucli de la Suda (molt probablement l'Hibera esmentada per les fonts antigues) suposen l'aparició d'un centre urbà amb funcions de capitalitat sobre un territori probablement extens però poc definit, el qual acabarà sent promocionat a *municipium* de dret romà, i a mudar el nom pel de Dertosa —fets que potser caldria relacionar directament— pocs anys abans o després del canvi d'era.

4. Estatut jurídic d'Hibera i promoció municipal

La confusió sobre el règim jurídic d'Hibera i Dertosa, municipi o colònia, en època tardorepublicana i alt-imperial és present entre els estudiosos fins als anys noranta del segle xx. En l'actualitat ja gairebé ningú defensa que la ciutat assolís el rang de colònia, almenys durant l'Alt Imperi, malgrat que s'ha proposat que potser se li hauria atorgat el títol de colònia de manera honorífica en temps de Pèrtinax a partir de la interpretació de testimonis epigràfics (Mayer, 2009). El moment concret de la promoció municipal amb règim de dret romà tampoc no es coneix amb exactitud, encara que l'ajut proporcionat pels ilercavons a Cèsar en el marc de la batalla d'Ilerda constitueix un important precedent susceptible de ser recompensat amb un do comunitari, com seria

la promoció municipal, per part del mateix Cèsar o els seus successors immediats, com ja s'ha escrit en nombroses ocasions, i en el si d'un pla més ampli d'afavoriment de les comunitats que li prestaren suport en les guerres civils (Járrega, 2000 i 2006). Jordi Pons (1994) ha suggerit que l'atorgament del dret romà als *dertosani* i el llatí als *teari* es deu, molt probablement, a la intervenció directa de Juli Cèsar, com a premi als *ilurgavonenses* (és a dir, els ilercavons) per haver estat partidaris seus en la guerra civil. Tanmateix, encara que això fos així, no està demostrat que es produís immediatament. Amb anterioritat a Cèsar, no hi ha cap dada que suggereixi que la ciutat hagués gaudit d'un estatus privilegiat.

Als escadussers fragments en els quals les fonts fan esment de la regió del tram inferior de l'Ebre al llarg de l'època republicana no hi ha elements que permetin defensar una relació especialment cordial entre les

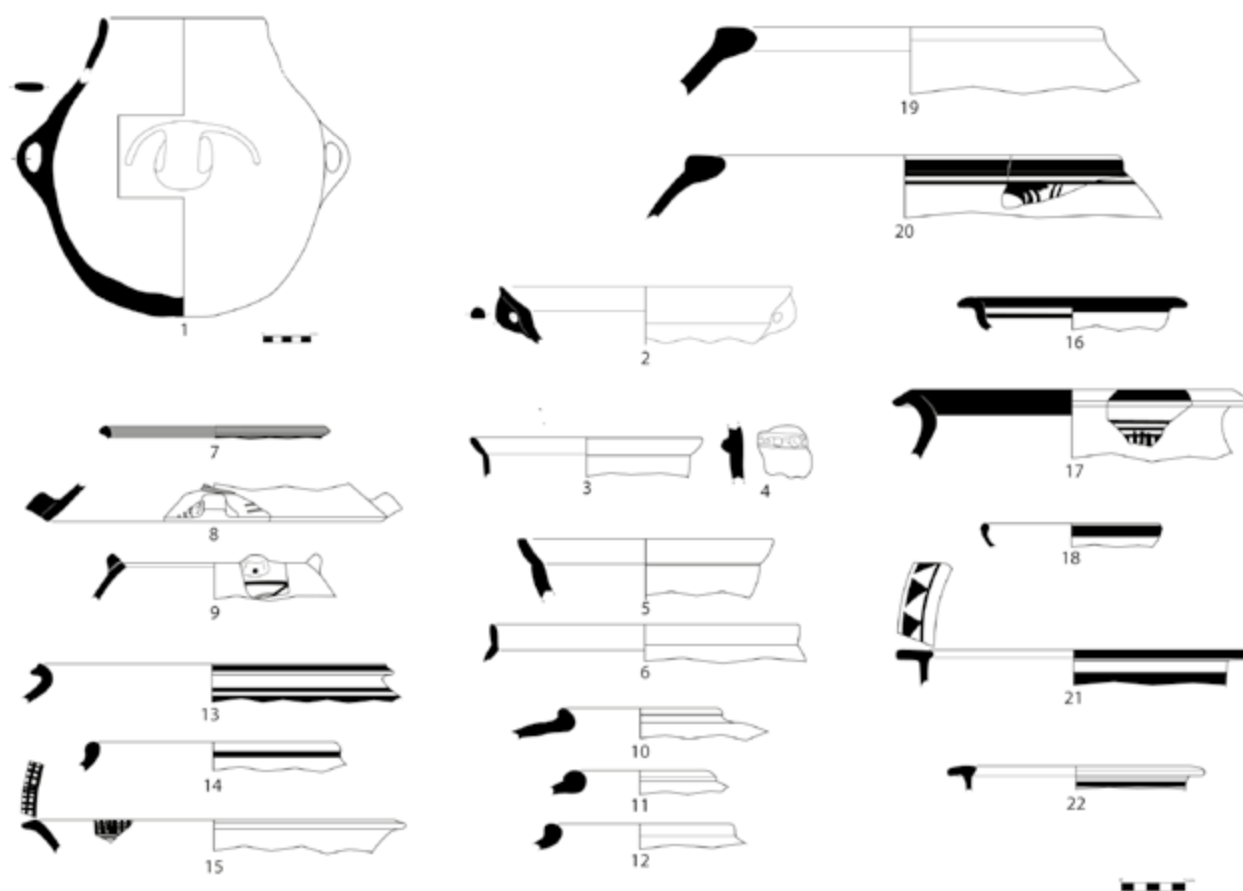


Figura 8. Ceràmica ibèrica trobada al turó de la Suda i als seus vessants

unitats polítiques establertes sobre el territori i el poder romà oficialment constituït. A l'únic fragment textual conegut en el qual apareix esmentada la ciutat d'Hibera de manera explícita, Livi la qualifica d'aliada dels cartaginesos (XXIII, 28, 9-12). Més endavant, al context de la guerra de Sertori, Livi informa de la decisió del mateix Sertori d'enviar el seu lloctinent Perpenna a aquesta zona (literalment, «el país dels ilerjavons») per tal de protegir els pobles aliats i enfrontar-se a Pompeu. Així doncs, Livi presenta de manera explícita els ilerjavons com a aliats de Sertori, tot i que no fa cap referència a Hibera ni a cap altra ciutat (Livi, *Fr.* XCI). Així doncs, durant la major part dels segles II i I aC el seu estatus jurídic seria el de ciutat peregrina sotmesa al pagament més o menys regular de tribut.

És a l'obra de Juli Cèsar on trobem el text més interessant en relació amb l'estatut jurídic d'Hibera abans de l'assoliment del títol de municipi. Cèsar (*Commentarii de Bello Ciuili*, I, 60) indica que diversos pobles, entre els quals hi havia els *tarraconenses* i els *ausetani*, es passaren al bàndol de Cèsar després de la batalla d'Ilerda (49 aC), i pocs dies més tard ho van fer els *ilurgavonenses*. També sabem pel testimoni de Cèsar que a l'exèrcit pompeïà hi havia una *cohors Ilurgavonensis* que, seguint l'exemple de la seva *civitas*, desertà i es passà al camp cesarià. Els *ilurgavonenses* han de ser identificats amb els *ilercavones*, els *ilergavones* o els *ilergaones* que anomenen Plini (*Nat. Hist.* III, .21) i Ptolomeu (*Geographiké*, II, 6,16 i 63).

Cèsar es refereix a l'actuació d'una ciutat sense anomenar-la pel seu nom, tot i que no pot ser altra que Hibera, en el context de les maniobres militars que desembocarien en la decisiva batalla d'Ilerda. Els ilerjavons, presidits per una sola ciutat, haurien acordat canviar de bàndol, i haurien accedit a oferir-li subministraments de blat. I, segons un pintoresc passatge, fins i tot una cohort s'hauria passat a Cèsar per mandat de «la seva ciutat» (*Caes. Ciu.*, LX). Aquest fragment aporta una gran quantitat d'informació, i força significativa.

En primer lloc, els ilerjavons, encapçalats per «la seva ciutat», lluiten en principi al bàndol de Pompeu. La

cohort que es passa a Cèsar ja està mobilitzada en el moment en què apareix al text, però sempre servint els legats de Pompeu.

En segon lloc, del text de Cèsar no se'n desprèn cap mostra d'amenaça o coacció respecte als pobles que decideixen passar-se al seu bàndol. Per descomptat, la versió de Cèsar no és objectiva, però tampoc no hi ha cap element que ens suggereixi el contrari. Per tant, no es pot descartar l'aproximació ilerjavona a Cèsar com un acte voluntari.

En tercer lloc, els ilerjavons no estan sols en el moment de passar-se a Cèsar. Els precediren els oscenses i els calagurritans, significativament, pobles que havien estat sertorians fins a darrera hora, i van anar acompanyats pels tarraconenses, els iacetans, els ausetans «i altres pobles propers a l'Ebre», pobles igualment amb antecedents d'aliança amb Sertori, tret dels tarraconenses, que constitueixen un cas a banda (Arrayás, 2005, 72-73). Roddaz ja indica la coincidència entre els antics partidaris de Sertori i els de Cèsar, motivada, segons ell, com a resposta armada a la repressió pompeiana exercida sobre els pobles que s'havien decantat pel primer (Roddaz, 1986).

En quart lloc, Hibera, com a nucli polític, compta amb un paper preponderant a Ilerjavònia. Les referències a una ciutat única, les decisions de les quals són acatades per les tropes mobilitzades a distància, suggereixen un ampli control d'un nucli central sobre un *genos* ètnic sencer.

En cinquè lloc, les referències als aprovisionaments de blat i la cohort dels ilerjavons introdueixen dos dels principals elements característics d'una ciutat estipendiària: tribut en forma de blat i assortiment de tropes auxiliars. La referència a les tropes auxiliars és la més evident pel seu caràcter explícit. La situació jurídica d'Hibera permeté a Pompeu d'obtenir tropes de la seva circumscripció, i les dades aportades pel text no permeten inferir que la cohort —per altra banda, tal com se solen anomenar els cossos d'infanteria proporcionats pels nuclis estipendiàries com a tropes auxiliars—, mobilitzada pels pompeians, ho fes de manera

voluntària. El tribut en béns apareix de manera velada en l'auxili prestat pels ilerconvons a Cèsar, el qual li fou ofert al seu mateix campament. A la pràctica, els ilerconvons es reconeixen tributaris del mateix Cèsar, al qual van a parar els beneficis de les exaccions que les autoritats romanes podien reclamar de manera arbitrària a les entitats sotmeses al règim estipendiari.

5. L'ocupació alt-imperial

Durant els darrers anys s'estan produint importants troballes a la zona de vora el riu, al sud-est de la Suda, en les quals es mostra l'execució d'importants reformes urbanístiques, amb una certa monumentalització d'alguns sectors de la ciutat. L'any 2013 es va localitzar el basament d'un gran edifici públic baix d'unes dependències del palau episcopal medieval (Ferré, 2016). Més endavant, les excavacions dutes a terme a partir de 2016 al veí solar situat davant la façana de la catedral van permetre descobrir la major part d'aquest basament, de planta rectangular i format per un nucli d'*opus caementicium*, amb unes dimensions aproximades de 18×12 m. Tot i que la major part de l'alçat de l'edifici no es conserva, és probable que es pugui identificar com un temple. A molts escassos metres del basament en direcció nord s'ha localitzat, tanmateix, una bateria de *tabernae*, de les quals se n'han arribat a distingir fins a nou compartiments, orientada seguint el curs del riu i situada davant d'un espai obert, molt probablement una plaça.

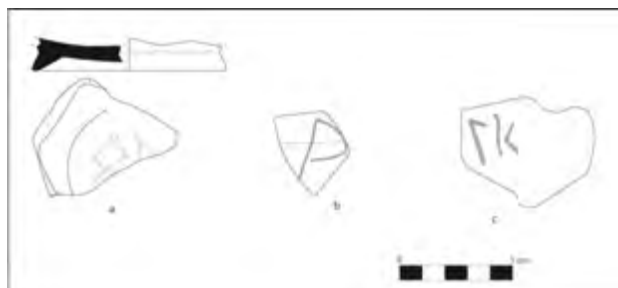


Figura 9. Ceràmica de vernís negre amb grafitos ibèrics

El conjunt de possible temple i tabernes es data en un horitzó de finals del segle I dC i principis del segle II, la qual cosa és compatible amb un pla de monumentalització elaborat en època flàvia, tot i que l'execució dels treballs es pogués prolongar en època antoniniana. Moltes d'aquestes *tabernae* haurien estat reconstruïdes a partir de la construcció de la muralla tardoantiga de la ciutat, entre finals del segle IV i principis del segle V (Diloli i Ferré, en premsa).

El conjunt disposa de suficient entitat per proposar la seva interpretació com a part del fòrum de la ciutat, tenint en compte la troballa puntual de restes estructurals romanes de grans dimensions al molt proper carrer de Santa Anna, i coincidint en la pràctica amb les propostes tradicionals d'ubicació del fòrum dertosa sota l'actual edifici de la catedral de Santa Maria, a partir de determinades troballes arqueològiques i epigràfiques dutes a terme en el marc de les obres d'aixecament del temple, segles enrere (Despuig, 1557, reed. 1981, 142; Cortés, 1747, I, VI, 48).

Val a dir que al llarg de les campanyes arqueològiques realitzades al mateix espai entre els anys 2015 i 2021 s'han localitzat de manera puntual estructures murals que no ha estat possible excavar, just sota del conjunt de *tabernae*. La major part d'aquests elements estan construïts amb tècnica constructiva romana, amb pedres de petit format parcialment escairades i unides amb morter de calç seguint filades regulars. No és possible datar-los amb un mínim d'exactitud, però la construcció de les tabernes estableix un horitzó *ante quem* de finals del segle I - inicis del segle II, de manera que la zona de ribera immediatament propera a l'Ebre estaria urbanitzada ja durant el segle I dC, si no abans.

Alhora, cal destacar els ja comentats estudis al vessant sud del turó de la Suda, on s'ha observat la construcció de nous aterrasaments i edificacions entre el període augustià i les darreries del segle II dC. Aquestes estructures haurien format part d'un barri suburbial que hauria estat abandonat amb certa brusquedat poc abans de l'any 200 dC (Járrega *et al.*, 2014; Diloli *et al.*, 2015).

6. Conclusions

A parer nostre, està clara l'existència d'un nucli ibèric que subsistí durant el segle II aC fins a arribar a la municipalització, sense que puguem plantejar amb seguretat la creació d'una ciutat romana *ex novo*. Creiem que aquest procés degué ser similar al de ciutats com ara Iltirta-Ilerda (Lleida) i Arse-Saguntum (Sagunt), on en ambdós casos ens trobem, com a Tortosa, davant d'un nucli ibèric situat dalt d'un turó (en el cas de Tortosa, el de la Suda) que progressivament es va anar estenent cap al pla. En els casos de Lleida i Sagunt, el límit natural d'aquesta expansió urbana són els rius Segre i Palància, respectivament. En el cas de Tortosa és el riu Ebre.

Per tant, encara desconeixem les transformacions de la ciutat durant els segles II i I aC, el seu desenvolupament urbà o el grau d'adquisició de trets culturals itàlics. Tanmateix, les dades abans esmentades ens permeten documentar la urbanització dels vessants inferiors del turó en el segle II o I aC.

Actualment s'estan descobrint espais importants de la ciutat romana d'època imperial, concretament part del fòrum, d'època tardoflàvia, i detectem estructures anteriors de les quals no sabem gran cosa perquè no ha estat possible arribar als seus estrats fundacionals. No podem descartar que a sota hi hagi un fòrum anterior juliclaudi, o fins i tot republicà, però no en tenim dades a causa de la gran potència sedimentària que cobreix les restes romanes en aquest punt de la ciutat.

Bibliografia

Botet, 1908:

J. Botet i Sisó, *Les monedes catalanes. Estudi i descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyoriales, reials y locals propies de Catalunya*, Barcelona.

Arrayás, 2005:

I. Arrayás, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a. C.)*, Barcelona.

Arrayás, 2007:

I. Arrayás, Al voltant de la "romanització" del nord-est de la Península Ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials, *Pyrenae*, 38.2, Barcelona, 47-72.

Bayerri, 1933:

E. Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca, vol. I*, Tortosa.

Cortés, 1747:

A. Cortés, *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Ilergavonia, que comprendía lo que hoy contiene su obispado*, obra manuscrita i dipositada a la Real Academia de la Historia, Madrid.

Despuig, 1557:

C. Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, reedició de 1981 a cura d'E. Duran, *Révue des Études Anciennes*, Barcelona.

Diloli *et al.*, 2015:

J. Diloli, J. Ferré, R. Járrega i J. Vilà, La ciudad de *Dertosa* durante el Alto Imperio. La ocupación del área suburbial del barranco del Rastre, *Zephyrus*, 76, Salamanca, 121-139

Diloli *et al.*, 2013

J. Diloli, R. Ferré, R. Navarro i J. Vilà, Evolución urbana de un sector de la ciudad de Tortosa durante la Antigüedad: intervenciones arqueológicas en la calle de Sant Domènec, *Archivo Español de Arqueología*, 86, Madrid, 75-89.

Diloli, Ferré i Vilà, 2012:

J. Diloli, R. Ferré i J. Vilà, Tortosa durante la protohistoria. Las excavaciones del Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la URV entre los años 2004 y 2011, *Actes del II Congrés Internacional Iberos del Ebro*, Tarragona, 247-256.

Diloli i Ferré, 2008:

J. Diloli i R. Ferré, Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la protohistoria del bajo Ebro, *Saguntum*, 40, València, 109-126.

Diloli i Ferré, en premsa:

J. Diloli i R. Ferré, La muralla romana de Dertosa. Un proyecto defensivo de la Antigüedad Tardía, *Archivo Español de Arqueología*, Madrid.

Domínguez Monedero, 2013:

A. J. Domínguez Monedero, Los primeros griegos en la península ibérica (s. IX – VI A.C.): mitos, probabilidades, certezas, *El oriente griego en la península ibérica. Epigrafía e historia a cura de M. P. de Hoz i G. Mora*, Madrid, 11-42.

Erice, 1995:

R. Erice, *Las fíbulas del nordeste de la Península Ibérica: Siglos I a.E. al IV d.E.*, Saragossa.

Ferré, 2016:

R. Ferré, Intervenció arqueològica a la Hospitalitat de Lourdes, *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, vol. 1, Tarragona, 465-474.

Ferré i Navarro, 2016:

R. Ferré i S. Navarro, Intervencions arqueològiques al carrer de la Mercè (Tortosa, Baix Ebre). Anys 2009 i 2010, *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, vol. 2, Tarragona, 42-51.

Gorgues, 2010:

A. Gorgues, *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (III^e – I^{er} s. av. J.-C.)*, Madrid (Anejos de Archivo Español de Arqueología, LII)

Grant, 1946:

M. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge.

Járrega, 2000:

R. Járrega, La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre, *XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*, Castelló de la Plana, 69-80.

Járrega, 2006:

R. Járrega, La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: estat actual dels coneixements i hipòtesi de treball, *Butlletí Arqueològic*, 28, Tarragona, 137-197.

Járrega et al., 2014:

R. Járrega, J. Diloli, J. Ferré i J. Vilà, Elementos urbanísticos de abandono y una posible crisis estructural en la ciudad de Dertosa (*Hispania Citerior*) en el siglo II d.C., *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales*, Múrcia, 149-174.

Llorens i Aquilué, 2001:

M. M. Llorens i X. Aquilué, *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, Barcelona.

Mayer, 2009:

M. Mayer, *Dertosa: colònia de Pèrtinax?*, *Faventia*, 31/1-2, Barcelona, 61-69.

Moret, 2002:

P. Moret, Reflexiones sobre el período ibérico pleno (siglos V a III a.C.) en el Bajo Aragón y zonas vecinas del curso inferior del Ebro, *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3, Móra d'Ebre, 111-136.

Moret, 2006:

P. Moret, La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie: étapes et acteurs, *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*, Málaga, 39-76.

Moret, Benavente i Gorgues, 2007:

P. Moret, J. A. Benavente i A. Gorgues, *Iberos del Matarranya. Investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite y La Fresneda (Teruel)*, Alcanyís (Al-Qannis: Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, 11).

Noguera, 2011:

J. Noguera, *La conquesta romana de Catalunya*, Tarragona.

Olesti, 2010:

O. Olesti, Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC), *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 11-60.

Panosa, 1993:

M. I. Panosa, Algunes qüestions històriques sobre l'epigrafia de les llegendes monetals ibèriques, *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Vntermann ab amicis hispanicis oblata*, Barcelona, 199-212.

Pera, 2004:

J. Pera, La numismàtica antiga de Iesso: circulació i contextualització estratigràfica, *Iesso I. Miscel·lània Arqueològica* a cura de J. Guitart i J. Pera, Barcelona-Guissona, 187-212.

Pérez Almaguera, 1995:

A. Pérez Almaguera, Sobre la ceca de Iltirkesken y su possible ubicación en el Bajo Ebro, *Verdolay*, 7, Múrcia, 321-325.

Pérez Almaguera, 1996:

A. Pérez Almaguera, Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana, *Archivo Español de Arqueología*, 69, Madrid, 37-56.

Pérez Almaguera, 2008:

A. Pérez Almaguera, Las monedas con nombres de étnicos en el siglo II a.C. en el nordeste peninsular. ¿Reflejo de posibles circunscripciones? ¿Civitates con doble nombre?, *Archivo Español de Arqueología*, 81, Madrid, 49-73.

Pérez Almaguera, 2011:

A. Pérez Almaguera, La ceca de iltirka (*iltirkesken*) a la luz de los nuevos datos analíticos, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, Lleida, 57-60.

Pons, 1994:

J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.

Rafel *et al.*, 2008:

N. Rafel, X.-L. Armada, C. Belarte, S. Fairén, P. Gasull, R. Graells, N. Morell A. Pérez i P. Villalba, El área minerometalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, Lleida, 245-269.

Roddaz, 1986:

J. M. Roddaz, Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Ébre, *Révue des Études Anciennes*, 88, Bordeaux, 318-388.

Rodríguez Adrados, 2000:

F. Rodríguez Adrados, Topónimos griegos en Iberia y Tartessos, *Emerita*, vol. 68, 1, Madrid, 1-18.

Sicart, Ferré i Diloli, 2021:

X. Sicart, R. Ferré i J. Diloli, Estudi arqueometal·lúrgic de la seca d'Ilercavònia i troballes recents de les seves emissions a la Dertosa romana, *Acta Numismàtica*, 51, Barcelona, 67-73.

Villaronga, 1961:

L. Villaronga, El hallazgo de Balsareny, *Numario Hispánico*, 10, Madrid, 9-102.

Villaronga, 1979:

L. Villaronga, *Numismàtica antiga de Hispania*, Barcelona.